

DEREGULACJA CYKLU ŻYCIA W PLANACH ŻYCIOWYCH MŁODZIEŻY*

Janusz Trempała

Instytut Psychologii

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

Bydgoszcz

DEREGULATION OF LIFE-CYCLE IN ADOLESCENTS' LIFE PLANS

Summary. The presented paper is focused on the problem of social life organization as a source of changes in human behavior and development. Based on the discussion of literature from the areas of life-span psychology, life-course sociology, and psychology of future-orientation, evidence for the increasing importance of non-normative challenges in human development is presented. First, an overview of changes in social age system in modern society is given to describe the phenomenon of life course deregulation during the late 20th century. Second, some of the empirical data on adolescents' life-plans are discussed in a perspective of expected changes in the transition to adulthood of next generations of young people. Regarding adolescents' life planning, it is concluded that young people are aware of changes in the normative structure of life course, and they manifest a long moratorium on entering adulthood, mainly in the area of goals related to family life.

Wprowadzenie

W prezentowanym opracowaniu chciałbym skoncentrować uwagę na organizacji życia społecznego jako źródle normatywnych zmian rozwojowych. W podręcznikach psychologii jeszcze niedawno mogliśmy przeczytać, że zinstytucjonalizowane życie społeczne stabilizuje wzory zmian w ciągu życia człowieka. Rozbudowywano teorie rozwojowe oparte na założeniu, że jednostka podejmuje różne role społeczne powiązane z wiekiem i staje przed społecznie zdefiniowanymi zadaniami, które musi zrealizować w danym okresie cyklu życia.

* Publikowany tekst jest zmienioną wersją polską artykułu pt. *Deregulation of life course and adolescents' life goals* opublikowanego w „The New Educational Review”, 2004, 3, 11–42, za zgodą wydawcy.

Składam podziękowania Katarzynie Lubiewskiej, Witoldowi Brzezińskiemu oraz Larsovi-Erikowi Malmbergowi za uwagi i pomoc w przygotowaniu tego tekstu.

Adres do korespondencji: Janusz Trempała, tremjan@ukw.edu.pl

Coraz częściej jednak pojawia się pytanie: czy rozwijająca się jednostka we współczesnym społeczeństwie kieruje się stabilnymi i normatywnymi wzorami cyklu życia indywidualnego?

W swoich rozważaniach postaram się wykazać, że współcześnie wzrasta liczba nienormatywnych zdarzeń społecznych, których zakres – zdaniem niektórych socjologów – świadczy o deregulacji cyklu życia¹. Następnie przejdę do badań psychologicznych nad orientacjami przyszłościowymi młodzieży. W rozważaniach tych zakładam, że plany życiowe młodzieży nie tylko odzwierciedlają zmiany, jakie zachodzą obecnie w społecznym cyklu życia indywidualnego, ale pozwalają również przewidzieć te zmiany, jakie prawdopodobnie ujawnią się w rozwoju kolejnych pokoleń młodych ludzi.

Deregulacja cyklu życia

Teorie głoszące tezę o normatywnym rozwoju psychicznym w ciągu życia zakładają, że jednostka wraz z wiekiem staje przed koniecznością realizacji coraz to nowych zadań rozwojowych (Erikson, 1968; Duvall, 1971; Havighurst, 1972; Levinson, 1978). Większość z tych zadań jest zdefiniowana społecznie, tj. spostrzegamy je jako oczekiwania innych w stosunku do jednostki w danym wieku życia.

W psychologii dominuje pogląd, że ludzie podzielają przekonanie o właściwych dla danego wieku życia człowieka normach, rolach czy zadaniach rozwojowych. Niektóre wyniki badań empirycznych generalnie potwierdziły istnienie sekwencyjnej struktury wiekowej zadań rozwojowych (Havighurst, 1972). Przyjmuje się, że umysłowe konstrukcje zmian typowych dla większości ludzi w danym wieku, tworzą normatywny wzór zmian życiowych, który stanowi swoistego rodzaju „zegar społeczny”, jakim jednostka posługuje się, budując swoje plany życiowe (Hagestad, Neugarten, 1985; Settersten, 1999).

Stabilność i predyktowność wzorów zmian życiowych wraz z wiekiem człowieka związane są w socjologii z chronologizacją i instytucjonalizacją życia współczesnych społeczeństw. Wielu badaczy uważa, że wiek jest cechą strukturalną zmian społecznych i traktuje cykl życia jako instytucję społeczną (Kohli, Mayer, 1986; Kohli, 1989). Przyjmując, że wiek chronologiczny jest podstawową zasadą organizacji życia społecznego, mówi się o „stratyfikacji wiekowej” społeczeństw (Foner, 1974, za: Kohli, 1989; Riley, 1985).

Wielu badaczy wskazuje jednak ostatnio na istotne zmiany społeczne i nowe zjawiska, zakłócające normatywną strukturę cyklu życia w społeczeństwach Zachodu (zob. Settersten, 1999; Wrosch, Freund, 2001 i inni). Swoistego rodzaju deregulacja dotyczy głównie normatywnych wzorów zmian w życiu ludzi dorosłych, ale obejmuje także okres adolescencji, a nawet późnego dzieciństwa (Coleman, 2002). Zmiany przejawiają się głównie w dwóch zakresach: (a) poszerzyły się granice realizacji niektórych zadań rozwojowych; (b) zwiększyła się liczba zdarzeń nienormatywnych. Można również wskazać przesłanki pozwalające mówić dziś o (c) dezaktualizacji

¹ Wielu autorów nie definiuje terminu „cykl życia”. Spotykane definicje zmieniają się w zależności od przyjmowanych przez badaczy podstaw teoretycznych. Psychologowie zwykle mówią o rozwoju w ciągu życia, a socjologowie o cyklu życia, inni stosują te terminy zamiennie jako odnoszące się do tej samej koncepcji. Jako psycholog rozwoju człowieka używam terminu „cykl życia”, mając na uwadze wzór związanych z wiekiem przełomowych zdarzeń, społecznie określonych i podzielanych, które zaznaczają „pory życia” (*seasons of life*: Levinson, 1978) i zarysowują przebieg zasadniczych zmian w ciągu życia ludzkiego (por. Hagestad i Neugarten, 1985).

wielu zadań rozwojowych, które dotychczas były traktowane jako konieczne w danym okresie życia i rozwoju ludzi.

Poszerzenie granic realizacji zadań rozwojowych. Już pod koniec lat 80. wskazywano, że normatywne oczekiwania dotyczące przedziału wieku, w ramach którego zadania rozwojowe muszą być rozwiązane/zrealizowane, rozszerzyły się w porównaniu do tych, które opisane zostały pod koniec lat 60. przez Neugarten w programie *Kansas City Studies of Adult Life* (Zepelin i in., 1986–1987, za: Wrosch, Freund, 2001). Tendencje wówczas zaobserwowane nasiliły się współcześnie i dotyczą głównie dziedziny życia rodzinnego oraz pracy zawodowej. Na przykład, w życiu rodzinnym obserwujemy wydłużenie się wieku zawierania małżeństw, wieku rodzenia pierwszego dziecka, wieku stawiania się dziadkiem/babcią itp. W dziedzinie pracy zawodowej natomiast wydłużył się wiek kończenia edukacji, wydłużył się okres stabilizacji zawodowej, pojawiła się perspektywa wydłużenia aktywności zawodowej przy równoczesnej redukcji faz aktywnej pracy itp. (zob. Settersten, Hagestat, 1996; Trommsdorff i in., 2002).

Ostatnio publikowane badania dowodzą ponadto, że nie tylko wydłuża się okres realizacji wielu zadań rozwojowych, ale również następuje przyspieszenie w tym zakresie. W badaniach brytyjskich nad późnym dzieciństwem zaobserwowano wyraźny wzrost liczby dzieci, które przed 10 rokiem życia osiągają dojrzałość biologiczną i podejmują zachowania typowe dla adolescencji, tj. są seksualnie uświadomione, umawiają się na randki i podejmują pierwsze zachowania seksualne, a także stosują technologie i przejawiają zachowania konsumenckie w zakresie charakteryzującym kiedyś dorastającą młodzież (Coleman, 2002). W konsekwencji tych zmian pojawiły się kłopoty z wyznaczeniem granic adolescencji. Na przykład, w periodyzacji rozwoju przyjętej w ostatnio wydany w Polsce podręczniku *Psychologia rozwoju człowieka* (Harwas-Napierała, Trempała, 2000), adolescencja obejmuje poszerzony (zarówno „w dół” jak i „w górę”) przedział wieku w stosunku do wcześniejszych podręczników, tj. od 10/12 do 20/23 lat.

Rozszerzenie się granic realizacji wielu zadań rozwojowych leży u podstaw tezy głoszącej, że w rozwoju społecznym obserwujemy współcześnie przejście od społeczeństwa wiekowo rozwarstwowanego (*age-graded*) do społeczeństwa wiekowo-zintegrowanego (*age-integrated*), w którym ludzie w różnym wieku chronologicznym mogą dążyć do osiągnięcia podobnych celów (Riley, 1998, za: Wrosch, Freund, 2001)².

Wzrost liczby zdarzeń nienormalnych. Poszerzenie zakresu wieku realizacji wielu zadań rozwojowych zwiększa w sposób nieuchronny liczbę doświadczanych przez jednostkę zdarzeń nienormalnych. Można powiedzieć, że kolejne pokolenia młodych ludzi dysponują coraz mniej dokładnymi wzorcami cyklu życia i zmian z tym związanych. We wzorcach tych coraz bardziej „rozmyte” oczekiwania społeczne przestają pełnić funkcję „zegara społecznego” zmian życiowych, dokonujących się wraz z wiekiem ludzi w sposób typowy.

Doświadczenia zdarzeń nienormalnych dodatkowo pogłębiają współcześnie takie zjawiska społeczne, jak cykliczne bezrobocie, wzrost liczby separacji i rozwodów, wydłużenie się przeciętnego wieku życia ludzi. Ponadto, globalizacja świata powoduje, że w indywidualnym

² Teza ta koresponduje z wyrażoną kiedyś przez B. L. Neugarten i G.O. Hagestad refleksją o możliwości ukształtowania się „nie związanego z wiekiem społeczeństwa” (*age-irrelevant society*), w którym znaczenie wieku będzie malało, jako wymiaru społecznej organizacji i wymiaru cyklu życia. Jest ona również zgodna z poglądem, że w zmieniającym się świecie obserwujemy deinstytucjonalizację oraz deinstytucjonalizację (Buchman, 1989).

rozwoju coraz większego znaczenia nabierają wydarzenia społeczno-historyczne, dotyczące kiedyś wyłącznie określonego obszaru geograficznego. W związku z powyższym, możemy przypuszczać, że jednostka jest narażona w swym doświadczeniu na coraz większą liczbę zdarzeń nienormalnych, w porównaniu z doświadczeniem ludzi żyjących w XX wieku.

Tego rodzaju refleksje, prowadzą niektórych badaczy do tezy, że zwiększająca się liczba nienormalnych zdarzeń zwiększa niepewność w radzeniu sobie z zadaniami rozwojowymi, a także wymaga zwiększonego poziomu zdolności samoregulacyjnych związanych z wyborem celów, dążeniem do celów oraz uwalnianiem się od celów wcześniej przyjętych przez jednostkę czy narzuconych jej z zewnątrz (Wrosch, Freund, 2001). Nie oznacza to jednak, że wzrastająca we współczesnym społeczeństwie liczba nienormalnych zdarzeń powoduje wzrost ogólnej liczby zdarzeń w doświadczeniu jednostki. Na podstawie wyników badań podłużnych J.J.F. Schroots (2003) dowodzi, że suma zdarzeń w ciągu życia ludzi jest zawsze stała. Tak więc, biorąc pod uwagę to, że pewne normalne zdarzenia stają się obecnie mniej oczekiwanymi, jest prawdopodobne, iż jedynie relacja czy proporcja zdarzeń normalnych i nienormalnych ulega zmianie we współczesnym doświadczeniu ludzi.

Aktualność zadań rozwojowych. Poza dwoma wymienionymi zakresami przejawów deregulacji cyklu życia ludzi dorosłych pojawiają się zjawiska społeczne, na które warto również zwrócić uwagę z punktu widzenia psychologii rozwoju człowieka w ciągu życia. Mam tu na myśli głównie spadek liczby urodzeń, coraz późniejszy wiek zawierania małżeństw, wzrastającą liczbę rozwodów i separacji oraz nowe formy życia rodzinnego i partnerskiego. Te nowe tendencje w życiu społecznym sugerują, że pewne zadania rozwojowe, które do niedawna uważano za konieczne w cyklu życia, utraciły swoją aktualność. Stwierdzenie to wspierają następujące argumenty.

Po pierwsze, pewne dane empiryczne wskazują, że przynajmniej niektóre z zadań uważanych w psychologii rozwojowej za typowe w danym okresie życia nie muszą być realizowane z punktu widzenia pomyślnego rozwoju jednostki. C. Wrosch i A. M. Freund (2001) omawiają wyniki badań nad bezdzietnymi kobietami w wieku przed (29–35 lat) i po (39–56 lat) osiągnięciu prawdopodobnego końca okresu rozrodczości. Okazało się, że w grupie kobiet starszych szczególnie wysoki poziom depresyjności przejawiały te z nich, które nie zrezygnowały z celu posiadania własnego dziecka. J.-E. Nurmi i K. Salmela-Aro (2003) badali młodych ludzi w trzech punktach okresu przechodzenia od „szkoły do pracy”: gdy byli oni jeszcze w szkole, 8 miesięcy oraz 1,5 roku po ukończeniu szkoły. Okazało się, że w grupie młodzieży, której nie udało się znaleźć zatrudnienia, niższy poziom depresyjności przejawiali ci młodzi ludzie, którzy potrafili zrekonstruować swoje cele, koncentrując uwagę na samorozwoju (*self-related goals*). Wyniki tych dwóch badań wskazują na proces rekonstruowania celów w radzeniu sobie z sytuacjami życiowymi typu moratoryjnego i jego rolę w pomyślnym rozwoju osobowym.

Po drugie, wzrastająca liczba zdarzeń nienormalnych może prowadzić do tzw. efektu kumulacyjnego, zgodnie z którym wcześniejsze zdarzenia lub zadania mogą opóźnić realizację lub nawet spowodować rezygnację z późniejszych zadań rozwojowych (Meyer, 1986). Na przykład, wcześniejsze założenie rodziny może opóźnić ukończenie szkoły i/lub rezygnację z dalszej edukacji. W bardziej odległej perspektywie, wcześniejsze urodzenie dziecka może utrudniać podjęcie roli babci/dziadka itp.

Po trzecie, zakłócenia w strukturze życia współczesnych społeczeństw mogą wytwarzać zupełnie nowe wyzwania. Wydaje się, że niektóre z nich mogą wiązać się ze zmianami w zadaniach rozwojowych. Przykładem może być dobrze poznany w literaturze problem samotności, która ma

socjokulturowe źródła (Rembowski, 1984; Rockach i in., 2002). Biorąc pod uwagę wzrastającą liczbę separacji i rozwodów, które stają się powoli typowym zjawiskiem w społeczeństwach Zachodu, można przypuszczać, że utrata partnera jest dzisiaj wyzwaniem rozwojowym typowym nie tylko dla starszych ludzi. Wydaje się, że radzenie sobie z samotnością może być ważnym zadaniem dla wszystkich grup wiekowych ludzi dorosłych, a w pewnych przypadkach nawet dla dzieci z rozbitych rodzin. Myślę, że „samotność po stracie partnera” jest dobrym przykładem zadania, które utraciło normatywny charakter. Ponadto wydaje się, że zachodzą pewne zmiany w normatywnej sekwencji zadań rozwojowych. Na przykład, obserwujemy wzrastającą liczbę młodych ludzi, którzy zakładają rodzinę z powodu nieplanowanej ciąży oraz wzrastającą liczbę młodych matek, które nie zamierzają zakładać rodziny i samotnie wychowują dziecko. W wielu przypadkach ci młodzi ludzie kontynuują edukację i są finansowo zależni od własnych rodziców. Przykład ten ilustruje rozregulowanie normatywnej sekwencji zadań rozwojowych: ukończenie edukacji, zatrudnienie, założenie rodziny, posiadanie dziecka.

Orientacje przyszłościowe młodzieży

Członkowie społeczeństwa dzielą sposoby myślenia o zmianach zachodzących w życiu człowieka od urodzenia do śmierci oraz o znaczeniu tych zmian. Wiedza społeczna o wiekowej normatywności tworzy nie tylko abstrakcyjne „mapy poznawcze” zmian zachodzących wraz z wiekiem człowieka, ale także oczekiwania dotyczące przebiegu własnego życia, które leżą u podstaw orientacji przyszłościowej jednostki.

Pojęcie „orientacja przyszłościowa” zwykle jest definiowane jako proces tworzenia umysłowych reprezentacji antycypowanych stanów (Nurmi, 1991) lub jako poznawczo-motywacyjna konceptualizacja „siebie w przyszłości” i kontekstu swego przyszłego życia (Trommsdorff, 1994). W badaniach nad młodzieżą zwykle zakłada się, że orientacja przyszłościowa, jako subiektywna teoria życia dorosłego, pomaga młodym ludziom radzić sobie z problemami i zadaniami rozwojowymi oraz w przekształcaniu przez nich społeczno-kulturowego otoczenia, zgodnie z tym, czego oczekują i jak oceniają swoją przyszłość (Trempała, Malmberg, 1998). W ujęciu tym, podstawowymi elementami orientacji przyszłościowej człowieka są cele oraz plany życiowe. Generalnie, cel możemy zdefiniować jako potencjalny i pożądaný stan „siebie” lub otoczenia w przyszłości, antycypowany w umyśle człowieka. Natomiast plan, to sposób osiągnięcia celów i kontrolowania ich realizacji w działaniu człowieka (zob. Zaleski, 1991; Czerwińska-Jasiewicz, 2001 i inni). Cele jednostka umiejscawia w tzw. perspektywie czasowej, czyli subiektywnej reprezentacji ilości przyszłego czasu, którą wypełniają potencjalne zdarzenia. Uporządkowanie celów w perspektywie czasowej ułatwia planowanie ich realizacji.

Uwagę swoją skoncentruję na planowaniu przez młodzież własnej przyszłości. Obecnie wielu badaczy podziela przekonanie, że ludzie aktywnie regulują swój rozwój i konstruują swoje życie (Baltes, 1987; Lerner, 1998; Trempała, 2002). W ujęciu tym, cele życiowe traktowane są jako fundamentalne elementy rozwoju człowieka, które strukturują i ukierunkowują zachowanie w ciągu określonej drogi (Wrosch, Freund, 2001).

Sekwencja i zasięg czasowy realizacji celów życiowych jako prototyp kulturowy. Istotą okresu dorastania jest przygotowanie się młodzieży do przyszłego życia w społeczeństwie ludzi dorosłych poprzez uczenie się zachowań, gromadzenie doświadczeń i rozwijanie

stosownych możliwości i zdolności. Wielu badaczy wskazuje, że problem wkraczania młodzieży w dorosłość daje się opisać w terminach normatywnych zadań rozwojowych (Havighurst, 1953; Erikson, 1968; Nurmi, 1989). Panuje raczej zgodność co do tego, że w naszej kulturze młody człowiek, wkraczając w dorosłość, ma do wypełnienia trzy podstawowe zadania: ukończenie szkoły, podjęcie pracy zawodowej, założenie rodziny (Nurmi, 1991; Trempała, Malmberg, 1998; Czerwińska-Jasiewicz, 2001 i inni).

Badania międzykulturowe nad orientacjami przyszłościowymi adolescentów i młodych dorosłych dowodzą, że młodzi ludzie, niezależnie od wieku i płci, generalnie planują swoją przyszłość w sekwencji: najpierw edukacja i przygotowanie do pracy zawodowej, następnie podjęcie pracy zawodowej, w końcu założenie rodziny i urodzenie dziecka (Nurmi, 1992). Zdaniem J.-E. Nurmi (1992) i H. Liberskiej (1995) wyniki tych badań wskazują, że młodzież planuje przyszłość zgodnie z kulturowym prototypem wkraczania w dorosłość. L.-E. Malmberg i Norrgård (1999) dodają, że wiedza młodzieży o społecznej normatywności zachowań jest zakodowana w kolektywnych reprezentacjach, które kierują rozwojem indywidualnym (por. Buchman, 1989).

Znane mi wyniki badań nad orientacjami przyszłościowymi pozwalają zauważyć, że o ile w planowaniu dorosłości przez młodzież można wskazać podstawowe i uniwersalne cele życiowe oraz uniwersalną sekwencję ich osiągania, o tyle zakres czasowy realizacji tych celów jest podatny na działanie wielu zmiennych indywidualnych i kontekstowych (zob. Nurmi, 1991, 1992; Malmberg, 1996 i inni). Analiza niektórych z ostatnio publikowanych wyników badań pozwala ponadto wysunąć hipotezę, że w planach młodzieży wkraczającej w dorosłość zakresy wiekowe osiągania poszczególnych celów życiowych (czy realizacji zadań rozwojowych), zmieniają się w czasie historyczno-społecznym (zob. Nurmi, 2000; Trempała, Malmberg, 2002).

W dalszym ciągu rozważań, chciałbym skupić uwagę na obserwowanym w ostatnich dekadach XX wieku zjawisku spowolnienia procesu wkraczania młodych ludzi w dorosłość. W rozważaniach tych zakładam, że zmiany, jakie dokonały się w społecznym kontekście rozwoju znajdują odzwierciedlenie w planach młodzieży dotyczących przyszłości. Z drugiej jednak strony, tendencje zmian w celach i planach życiowych kolejnych pokoleń młodzieży mogą zapowiadać przeobrażenia w społecznych wzorach cyklu życia indywidualnego, jakie dokonywać się będą w przyszłości.

Moratorium na osiągnięcie dorosłości w planach młodzieży. W kulturze europejskiej przejście do dorosłości jest długim procesem obejmującym okres ponad 10 lat życia. Niektórzy badacze wskazują jednak ostatnio na dalsze spowolnienie tego procesu i dalsze wydłużanie się wiekowego zakresu realizacji wielu celów życiowych związanych z osiągnięciem ról człowieka dorosłego.

Wydaje się, że odroczenie podejmowania ról człowieka dorosłego staje się stopniowo wspólnym doświadczeniem młodzieży europejskiej. Doświadczenie to znajduje odzwierciedlenie w badaniach nad orientacjami przyszłościowymi młodzieży; w ich planach obserwujemy wzrost zakresu czasowego realizacji celów życiowych związanych z wkraczaniem w dorosłość i pełnieniem ról człowieka dorosłego (zob. Nurmi, 2001; Trempała, Malmberg, 2002). Zjawisko to obserwujemy również w badaniach nad orientacjami przyszłościowymi młodzieży w Polsce. Wydaje się, że opóźnienie podejmowania ról człowieka dorosłego w planach młodzieży prawdopodobnie pogłębiło się w okresie transformacji ustrojowej, która zachodziła w późnych latach 80. i wczesnych latach 90. XX wieku. Można przypuszczać, że tendencja ta postępuje nadal wraz z dalszymi zmianami społecznymi i politycznymi jakie zachodzą w kraju i w świecie nas otaczającym.

Do stwierdzenia tego skłoniły mnie ciekawe badania H. Liberskiej (2002) nad nadziejami i lękami o przyszłość oraz celami życiowymi poznańskiej młodzieży szkolnej w okresie transformacji społeczno-politycznej w naszym kraju w latach 1987–1999 (zob. tabela 1).

Tabela 1. Czas realizacji celów życiowych młodzieży poznańskiej (za: Liberska, 2002, s. 57)

Cele	1987	1991	1999
	Wiek realizacji (w latach)		
Praca społeczna i polityczna	22,2	24,1	33,0
Praca zawodowa	22,6	22,1	24,2
Małżeństwo	22,9	25,5	26,7
Urodzenie dziecka	23,7	26,8	28,5
Wysokie zarobki	36,3	26,6	28,0

Z badań tych wynika, że w porównaniu z 1987 rokiem młodzież poznańska obecnie: zamierza później zaangażować się w pracę społeczną i polityczną (średnio o 11 lat), później planuje założyć rodzinę (średnio o 4 lata) i urodzić dziecko (średnio o 5 lat), oraz spodziewa się później osiągnąć odpowiednie kwalifikacje zawodowe (średnio o 2 lata), ale – co ciekawe – spodziewa się szybciej osiągnąć wysokie zarobki (średnio o 8 lat).

Przedstawione przez H. Liberską dane mogą prowadzić do wniosku, że zachodzące w ostatnich latach przemiany ustrojowe wyraźnie wydłużyły plany osiągania ról człowieka dorosłego przez młodzież, głównie w obszarze życia rodzinnego, pracy zawodowej oraz aktywności społecznej i politycznej. Chciałbym jednak podkreślić, że tendencji do wydłużania się perspektywy czasowej realizacji planów życiowych, którą zaobserwowała Liberska, nie potwierdzają badania bydgoskiej młodzieży szkolnej przeprowadzone w 1995 roku przez J. Trempałę i L.-E. Malmberga (Trempała, Malmberg, 1996, 1998; Malmberg, Trempała, 1997) oraz w 2002 roku przez A. Śliwicką. Z bydgoskich badań wynika, że polska młodzież w swych planach nie odracza realizacji podstawowych celów związanych z wkraczaniem w dorosłość, w takim zakresie, jakby wynikało to z badań H. Liberskiej³.

Tabela 2. Różnice w wieku realizacji planów życiowych młodzieży polskiej i fińskiej (Trempała, Malmberg, 1996)

Cele	Polacy (Bydgoszcz) : Finowie (Vasa)
	Różnica w wieku realizacji (w latach)
Ukończenie edukacji	[23,9 > 21,6] ***
Odpowiednie kwalifikacje zawodowe	[26,6 > 23,5] **
Zatrudnienie	[25,7 > 22,4] **
Wyprowadzenie się od rodziców	[23,4 > 19,7] ***
Zawarcie małżeństwa	[22,5 > 18,9] ***
Urodzenie dziecka	[26,0 > 23,3] **

** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

³ Należy podkreślić, że z metodologicznego punktu widzenia prezentowane porównania wyników badań należy traktować z dużą ostrożnością. Ich analizę traktuję jako źródło hipotez, które możemy sformułować, planując dalsze badania w podjętym obszarze rozważań.

J. Trempała i L.-E. Malmberg (1996) prowadzili badania nad orientacjami przyszłościowymi młodzieży fińskiej w Vasa oraz polskiej w Bydgoszczy (średnia wieku 17 lat). Okazało się, że młodzież polska w porównaniu z młodzieżą fińską przejawiała opóźnienie w przechodzeniu do dorosłości. Młodzież polska, chociaż generalnie była bardziej pewna swojej przyszłości (wyżej oceniała prawdopodobieństwo pomyślnej realizacji planów życiowych), to jednak średnio o 3 lata później przewidywała realizację celów związanych z osiągnięciem dorosłości, zarówno w obszarze edukacji, pracy zawodowej jak i życia rodzinnego (zob. tabela 2).

Porównując dane z tabeli 1 i 2, można zauważyć, że zakresy czasowe realizacji celów związanych z osiągnięciem dorosłości przez młodzież bydgoską badaną w roku 1995 i poznańską badaną w 1991 i 1999 roku różnią się. Można powiedzieć, że tendencja do odraczania dorosłości w planach młodzieży bydgoskiej jest słabsza w porównaniu z młodzieżą poznańską.

Przechodząc do porównania wyników badań nad zakresem czasowym realizacji celów u bydgoskiej młodzieży szkolnej, badanej w roku 1995 i 2002, zauważyliśmy jeszcze inną ciekawą różnicę w stosunku do badań poznańskich (zob. tabela 3).

Tabela 3. Różnice w wieku realizacji planów życiowych młodzieży bydgoskiej

Cele	Trempała, Malmberg (1996) : Śliwicka (2002)
	Różnica w wieku realizacji (w latach)
Ukończenie edukacji	[23,9 = 23,0]
Odpowiednie kwalifikacje zawodowe	[26,6 > 24,0] **
Zatrudnienie	[25,7 > 22,5] **
Wyprowadzenie się od rodziców	[23,4 b.d.]
Zawarcie małżeństwa	[22,5 = 23,0]
Urodzenie dziecka	[26,0 = 25,5]

** $p < 0,01$

Otóż, porównanie to wskazuje, że w ostatnich siedmiu latach nie zaszły zmiany w planach młodzieży bydgoskiej, które świadczyłyby o dalszym pogłębianiu się tendencji do odraczania dorosłości. Wręcz przeciwnie, wyniki badań z roku 2002 (Śliwicka, 2002) zwracają uwagę na skrócenie się zakresu czasowego realizacji celów życiowych w planowaniu kariery zawodowej. Warto również zwrócić uwagę na to, że młodzież bydgoska chce uzyskać zatrudnienie jeszcze przed ukończeniem edukacji i zdobyciem odpowiednich kwalifikacji zawodowych. Dane te sugerują zakłócenie w normatywnej sekwencji cyklu rozwoju zawodowego, zakładającej konieczność zdobycia odpowiednich kwalifikacji przed podjęciem pracy.

Brak dalszego pogłębiania się tendencji do odraczania dorosłości w planach młodzieży może być związany z pewną stabilizacją zmian społecznych pod koniec lat 90. w naszym kraju. Jednakże przyspieszenie w planowaniu przez młodzież bydgoską kariery zawodowej może wydawać się zjawiskiem paradoksalnym w kontekście coraz większych trudności absolwentów na rynku pracy⁴. Pojawia się pytanie, czy zjawisko to wyraża realizm czy też raczej iluzoryczny optymizm planów życiowych młodzieży?

⁴ W powiecie grodzkim Bydgoszcz wskaźnik bezrobocia wzrósł w 2003 roku do 12,6% (źródło: Wojewódzki Urząd Pracy).

Iluzoryczny optymizm czy realizm planów młodzieży? Jak wynika to z przedstawionych danych, młodzież bydgoska wyraża zamiar podjęcia pracy jeszcze w trakcie edukacji i, w porównaniu z wcześniejszymi badaniami, skraca wyraźnie okres osiągnięcia odpowiednich kwalifikacji zawodowych po ukończeniu edukacji do jednego roku (przeciętnie o dwa lata). Sądzę, że tendencję do wcześniejszego wkroczenia na rynek pracy, jaką dostrzegamy w planach młodzieży bydgoskiej w ostatnich latach, możemy wyjaśnić w trojaki sposób.

Po pierwsze, może ona wyrażać racjonalne przekonanie młodych ludzi o tym, że im szybciej podejmą oni zatrudnienie i osiągną odpowiednie kwalifikacje, tym większe będą mieli szanse na rynku pracy. Przekonanie takie może wynikać z osiągania przez młodzież polską coraz pełniejszej świadomości na temat warunków konkurencji na rynku pracy.

Po drugie, tendencję tę możemy również interpretować w kategoriach iluzorycznego optymizmu, który pełni funkcje mechanizmu obronnego w przewidywaniu własnej przyszłości. Wydaje się jednak, że propozycja ta ma ograniczony zasięg wyjaśniania, bowiem nadmierny optymizm nie musi wiązać się z obroną *ego*, lecz może wynikać z bardziej ogólnych praw organizacji struktur poznawczych czy „przestrzeni życia”.

Ten trzeci sposób myślenia wydaje mi się bardziej odpowiedni. Nadmierny optymizm i pewność w przewidywaniu własnej przyszłości można bowiem wyjaśniać prawami rozwoju poznawczego (np. młodzieńczym idealizmem, zob.: Szuman, 1985; Obuchowska, 2002). Biorąc pod uwagę prawa rozwojowe, warto jednak zwrócić również uwagę na koncepcje temporalnej organizacji struktur umysłowych, które znajdują zastosowanie w badaniach nad orientacjami przyszłościowymi człowieka.

Stosunkowo dawno temu M. Nissan (1972) wykazał ogólną tendencję, zgodnie z którą, im bardziej odległe są cele, do których ludzie dążą, tym bardziej są oni optymistyczni i pewni w przewidywaniu ich osiągnięcia. Podobną tendencję obserwujemy w badaniach nad orientacjami przyszłościowymi młodzieży. Na przykład, M. Lanz i R. Rosnati (2002) zauważyły, że zasięg czasowy osiągania celów w pewnych obszarach planów życiowych młodzieży wydłuża się wraz z ich wiekiem. Można powiedzieć, że młodsze grupy wiekowe młodzieży przejawiają większy optymizm, wskazując na krótszy okres realizacji planów życiowych, natomiast starsze grupy, ten okres wydłużają, jakby korygując poprzednie plany⁵.

N. Liberman i Y. Trope (1998) tego rodzaju tendencje tłumaczą, odwołując się do koncepcji, którą nazywają teorią temporalnych konstrukcji. Ich zdaniem, konstrukcje umysłowe odległej przyszłości pomijają cechy peryferyjne, drugorzędne czy kontekstowe zdarzeń, zastępując je bardziej centralnymi i abstrakcyjnymi cechami, co powoduje mniejszą koherencję reprezentacji. W konsekwencji, wizje odległej przyszłości mogą, ich zdaniem, cechować: nadmierna pewność, przesadny optymizm i błędy w planowaniu (*planning fallacy*) osiągania celów, wymagające korekty wraz z upływem czasu ich realizacji.

Warto zwrócić uwagę na to, że propozycja Liberman i Trope’a jest zgodna z teorią „przestrzeni życiowej” Kurta Lewina (1946), według której bardziej odległe obszary zarówno przeszłości, jak i przyszłości są mniej różnicowane i ustrukturuwane (zorganizowane). K. Lewin w swojej

⁵ Badaczki stwierdziły wydłużenie się średnio o dwa lata perspektywy realizacji planów związanych z pracą w grupie młodych dorosłych (20–25 lat) w porównaniu z młodzieżą (17–19 lat). W przypadku kobiet zjawisko to zaobserwowano również w obszarze planów dotyczących życia rodzinnego. Tendencji tej nie stwierdzono w obszarze edukacji, co wydaje się być raczej zrozumiałe ze względu na to, że system edukacji nadal podlega podległej zasadzie chronologizacji wiekowej.

teorii zwrócił jednak uwagę na jeszcze jedną ważną prawidłowość. Jego zdaniem, w rozwoju człowieka wzrasta rozpiętość perspektywy czasowej, w ramach której przestrzeń życiowa coraz bardziej się różnicuje i jest coraz lepiej zorganizowana. Zgodnie ze stanowiskiem Lewina, można sformułować hipotezę, że lepiej zróżnicowane i lepiej zorganizowane obszary „przestrzeni życia” poszerzają się w rozwoju człowieka, zawierając w sobie coraz bardziej odległe cele w coraz lepiej ustrukturuwanej perspektywie czasu. Wydaje mi się, że zasady organizacji przestrzeni życiowej Kurta Lewina dobrze tłumaczą zarówno młodzieńczy idealizm, wyrażający się w sądach na temat przyszłości, jak również odchodzenie wraz z wiekiem młodzieży od idealizmu w procesie konstruowania bardziej dokładnych i bardziej realnych wizji własnej przyszłości.

Zgodnie z powyższym można powiedzieć, że odpowiedź na postawione pytanie o stopień realności planów życiowych młodzieży, nie jest możliwa w oderwaniu od wiedzy na temat poziomu rozwoju temporalnej organizacji struktur umysłowych wykorzystywanych przez jednostkę w budowaniu wizji własnej przyszłości. Mówiąc inaczej, ludzie mogą formułować takie same cele i plany ich osiągnięcia na bazie różnych doświadczeń, różnie zorganizowanych, przy wykorzystaniu różnych narzędzi poznawczych, o różnym stopniu zaawansowania rozwojowego. Poziom zaawansowania rozwojowego tych struktur prawdopodobnie można traktować jako predyktor dokładności i realności budowanych przez jednostkę wizji przyszłości i planów życiowych. O poprawności takiej tezy świadczą przesłanki teoretyczne i nieliczne – jak do tej pory – wyniki badań empirycznych (Kuich, Trempała, 1985).

Podsumowanie

Zmiany społeczne zachodzące pod koniec XX wieku, wielu badaczy charakteryzuje jako proces przechodzenia od społeczeństwa „wiekowo rozwarstwowanego” (*age-graded*), do „niezwiązanego z wiekiem” (*age-irrelevant*) i/lub „wiekowo-zintegrowanego” (*age-integrated*). Zmiany te doprowadziły do rekonstrukcji normatywnej struktury zdarzeń życiowych i rozregulowania cyklu życia. Z psychologicznego punktu widzenia, deregulacja normatywnej struktury cyklu życia zakłóca sekwencję zadań rozwojowych i może prowadzić do zaburzeń w rozwoju indywidualnym człowieka.

Historyczne zmiany i nowe zjawiska społeczne, zakłócające normatywną strukturę cyklu życia we współczesnym społeczeństwie, znajdują odzwierciedlenie w planach życiowych młodzieży. Sekwencja ich celów życiowych w zasadzie jest zgodna z kulturowym stereotypem wkraczania w dorosłość, tj. najpierw ukończenie szkoły, dalej podjęcie pracy, następnie założenie rodziny, w końcu urodzenie dziecka. Jednakże, można zaobserwować pewne symptomy rozregulowania tej sekwencji, głównie w dziedzinie cyklu życia rodzinnego i kariery zawodowej. Ponadto, plany życiowe młodzieży wskazują na wzrastające moratorium w podejmowaniu ról człowieka dorosłego, głównie w dziedzinie życia rodzinnego. Wydaje się, że opóźnienie w planach wkraczania w dorosłość w tej dziedzinie życia jest związane z lękiem przed bezrobociem, a w rezultacie, z obawą o finansową i społeczną niezależność, która jest warunkiem odpowiedzialnego planowania życia rodzinnego (Czerwińska-Jasiewicz, 2001; Liberska, 2002).

LITERATURA CYTOWANA

- Baltes, P. B. (1987). Theoretical propositions of life-span developmental psychology: On the dynamics between growth and decline. *Developmental Psychology*, 23, 611–626.
- Bandura, A. (2001). Social cognitive psychology: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52, 1–26.
- Buchman, M. (1989). *The scripts of life in modern society: Entry into adulthood in a changing world*. Chicago: University of Chicago Press.
- Coleman, J. (2002, September). *Adolescence and social change: are developmental theories keeping pace?* Keynote address at the XIth European Conference of Developmental Psychology (September 3–7, 2002, New College, Oxford).
- Czerwińska-Jasiewicz, M. (2001). Orientacja przyszłościowa młodzieży. *Polskie Forum Psychologiczne*, 6, 183–192.
- Duvall, E. M. (1971). *Family development*. Philadelphia: Lippincott.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- Hagestad, G. O., Neugarten B. L. (1985). Age and the life course. W: R. Binstock, E. Shanas (red.) *Aging and the social science* (s. 35–61). New York: Van Nostrand Reinhold Comp.
- Harwas-Napierała, B., Trempała, J. (red.) (2000) *Psychologia rozwoju człowieka* (tom 2). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN S.A.
- Havighurst, R. (1972). *Developmental tasks and education*. New York: McKay.
- Held, T. (1986). Institutionalization and deinstitutionalization of the life course. *Developmental Psychology*, 29, 157–162.
- Hurlock E. (1985). *Rozwój dziecka* (tom 1 i 2). Warszawa: PWN.
- Kohli, M., Meyer, J. W. (1986). Social structure and social construction of life stages. *Human Development*, 29, 145–180.
- Kohli, M. (1986). *Social organization and subjective construction of the life course*. W: A. B. Sorensen, F. E. Weinert, L. R. Sherrod (red.) *Human development and the life course: Multidisciplinary perspectives* (s. 271–291). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Kuich, M., Trempała, J. (1985). Organizacja temporalna doświadczeń życiowych i poziom rozwoju operacji umysłowych W: J. Trempała (red.) *Rozwijający się człowiek w zmieniającym się świecie* (s. 407–414). Bydgoszcz: WSP.
- Lanz, M., Rosnati, R. (2002). Adolescents' and young adults' construction of the future: Effects of family relations, self-esteem, and sense of coherence. W: J. Trempała, L.-E. Malmberg (red.) *Adolescents' future orientation: theory and research* (s. 17–34). Frankfurt am Main-New York-Oxford: Peter Lang.
- Lerner, R. M. (1998). Completing the construction of the life span. *Developmental Psychology*, 41, 288–294.
- Levinson, D. (1978). *The seasons of a men's life*. New York: Knopf.
- Lewin, K. (1946). Behavior and development as a function of the total situation. W: L. Carmichael (red.) *Manual of child psychology* (s. 791–844). New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Liberman, N. Trope, Y. (1998). The role of feasibility and desirability considerations in near and distant future decisions: a test of temporal construal theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 5–18.

- Liberska, H. (1995, August). *Images of life perspectives in Polish adolescents in the context of social and political transformation*. Poster presented at the VIIIth European Conference of Developmental Psychology (August, 23–27, 1995 in Cracow, Poland).
- Liberska, H. (2002). Life perspectives of adolescents in the context of social and economic changes in Poland. W: J. Trempała, L.-E. Malmberg (red.) *Adolescents' future orientation: theory and research* (s. 51–64). Frankfurt am Main-New York-Oxford: Peter Lang.
- Malmberg, L.-E. (1998). *Education and students' future-orientation*. Vasa: Abo Academi University Press.
- Malmberg, L.-E., Trempała, J. (1997). Anticipated transition to adulthood: The effect of educational track, gender, and self-evaluation on Finnish and Polish adolescents' future orientation. *Journal of Youth and Adolescence*, 26, 517–537.
- Malmberg, L.-E., Norrgård (1999). Adolescents' ideas of normative life span development and personal future goals. *Journal of Adolescence*, 22, 33–47.
- Meyer, K. U. (1986). Structural constraints on the life course. *Developmental Psychology*, 29, 163–170.
- Neugarten, B. L. (1964). *Personality in middle and late life*. New York: Atherton Press.
- Nissan, M. (1972). Dimension of time in relation to choice behavior and achievement orientation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 660–671.
- Nurmi, J.-E. (1991). How do adolescents see their future? A review of the development of future orientation and planning. *Developmental Review*, 11, 1–59.
- Nurmi, J.-E. (1992). Adolescent development in an age-graded context: The role of personal beliefs, goals and strategies in the tackling of developmental tasks and standards. *International Journal of Behavioral Development*, 16, 169–189.
- Nurmi, J.-E. (red.) (2001). *Navigating through adolescence: European perspectives*. New York, N.Y.: Routledge – Falmer.
- Nurmi, J.-E., Salmela-Aro, K. (2003). Goal construction, reconstruction and depressive symptoms in a life-span context: The transition from school to work. *Journal of Personality*, 71, 385–420.
- Obuchowska, I. (2000). Adolescencja. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.) *Psychologia rozwoju człowieka* (s. 163–201). Warszawa: PWN S.A. Press.
- Obuchowski, K. (2000). *Od przedmiotu do podmiotu*. Bydgoszcz: Wydawnictwo AB.
- Rembowski, J. (1984). *Psychologiczne problemy starzenia się człowieka*. Warszawa-Poznań: PWN.
- Piaget, J. (1981). *Równoważenie struktur poznawczych*. Warszawa: PWN.
- Riley, M. (1985). Age strata in social system. W: R. Binstock, E. Shanas (red.) *Aging and the social science* (s. 369–411). New York: Van Nostrand Reinhold Comp.
- Riley, M. (1986). The dynamisms of life stages: Roles, people, and age. *Human Development*, 29, 150–157.
- Rockach, A., Orzeck, T., Moya M., Exposito, F. (2002). Causes of loneliness in North America and Spain. *European Psychologist*, 7, 70–79.
- Schroots, J. J. F. (2003). Life-course dynamics: A research program in progress from the Netherlands. *European Psychologist*, 8, 192–199.

- Settersten, R. A. (1997). The salience of age in the life course. *Human Development*, 40, 257–281.
- Śliwicka, A. (2002). *Plany życiowe młodzieży*. Bydgoszcz: Instytut Psychologii Akademii Bydgoskiej.
- Trempała, J. (2002). Models of psychological time in the research on time perspectives. W: J. Trempała, L.-E. Malmberg (red.) *Adolescents' future orientation: theory and research* (s. 111–121). Frankfurt am Main-New York-Oxford: Peter Lang.
- Trempała, J., Malmberg, L.-E. (1996). Dorosłość w oczekiwaniach młodzieży polskiej i fińskiej. *Forum Psychologiczne*, 1, 59–71.
- Trempała, J., Malmberg L.-E. (1998). The anticipated transition to adulthood: Effects of culture and individual experience on Polish and Finnish adolescents' future orientations. *Journal of Psychology*, 132, 255–266.
- Trempała, J., Malmberg, L.-E. (red.) (2002). *Adolescents' future orientation: theory and research*. Frankfurt am Main-New York-Oxford: Peter Lang.
- Trommsdorff, G. (1994). Future time perspective and control orientation: social conditions and consequences. W: Z. Zaleski (red.) *Psychology of future orientation* (s. 39–62). Lublin: Catholic University of Lublin Press.
- Trommsdorff, G., Zheng, G., Tardif, T. (2002). Value of children and intergenerational relations in cultural context. W: P. Boski, F. J. R. van de Vijver, A. M. Chodynicka (red.) *New directions in cross-cultural psychology* (s. 581–599). Warszawa: Polish Psychological Association.
- Vasta, R., Haith, M., Miller, S. (1995). *Psychologia dziecka*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Wrosch, C., Freund, A. M. (2001). Self-regulation of normative and non-normative developmental challenges. *Human Development*, 44, 264–283.
- Zajac, L. (2003). Time and the self-authoring personality. *Acta Neuropsychologica*, 1, 297–310.
- Zaleski, Z. (1991). *Psychologia zachowań celowych*. Warszawa: PWN.